

DOI:10.26104/NNTIK.2023.44.98.073

Бийгелдиева Н.А.

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ РЕТРОСПЕКЦИЯЛЫК
ТИЛДИК АЙТЫЛЫШТАР

Бийгелдиева Н.А.

РЕТРОСПЕКТИВНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ НАИМЕНОВАНИЯ
В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

N. Biigeldieva

RETROSPECTIVE LANGUAGE NAMES IN ARTISTIC TEXT

УДК: 4С (кыр)

Макалада тексттеги ретроспекциялык айтым түзүлүшү тилдик каражаттар аркылуу белгилүү бир контекстте жаралып, алардын континуумда болгон үзгүлтүктү көрсөткөнү, текстке болгон ретроспективдик бөлүктү кийригени талдалат. Лингвистикалык көз карашта: ретроспекция категориясын аныктоодо, анын формалдуу белгилерине таянылат, башкы семантикалык белгиси – артка-үстүрт жакка берилген шилтеме, ал бүтүн тексттин чегинде тексттик деңгээлде ишке ашат. Талдоого алынган ретроспекция категориясынын дагы бир белгиси анын функционалдык-стилистикалык планы болуп эсептелинет жана ал бир эле каражат менен түзүлбөй, тилдик каражаттардын (башка каражаттардын комплексинин) айкалышынан турат. Белгиленген каражаттар бүткөн тексттин чегиндеги композиционалдык-структуралык көрүнүштөрдүн ырааттуулугун билдирүү үчүн колдонулат, ошону менен бирге ретроспекция жана проспекция категорияларынын сигналдары болуп саналышат. Стандартташылган бул каражаттардын мазмунга бай болгон деңгээли тексттен текстке өзгөртүү кийрет, экстралингвистикалык факторго негизделет.

Негизги сөздөр: тилдик айтылыштар, көркөм текст, тилдик каражаттар, ретроспекция категориясы, проспекция категориясы, убактылуу-көрүнүштүк форма.

В статье анализируется тот факт, что структура ретроспективного наименования в тексте создается в определенном контексте с помощью языковых средств, что они показывают разрыв континуума и включают в себя ретроспективную часть текста. С лингвистической точки зрения: при определении категории ретроспекции опираются на ее формальные признаки, основным семантическим признаком является обращение к оборотной стороне, которое реализуется на текстовом уровне в пределах всего текста. Еще одной особенностью анализируемой категории ретроспекции является ее функционально-стилистический план, причем он создается не единым средством, а состоит из сочетания языковых средств (набора других средств). Обозначенные средства служат для выражения последовательности композиционно-структурных сцен в рамках готового текста и одновременно являются сигналами категорий ретроспекции и проспективности. Степень содержательности этих стандартизированных средств варьируется от текста к тексту в зависимости от экстралингвистических факторов.

Ключевые слова: языковые произношения, художественный текст, языковые средства, категория ретроспекции, категория проспекта, временно-наглядная форма.

The article analyzes the fact that the structure of the retrospective name in the text is created in a certain context with the help of linguistic means, that they show a break in the continuum and include the retrospective part of the text. From a linguistic point of

view: when defining the category of retrospection, they rely on its formal features, the main semantic feature is the reference to the reverse side, which is implemented at the text level within the entire text. Another feature of the analyzed category of retrospection is its functional and stylistic plan, and it is created not a single tool, but consists of a combination of language tools (a set of other tools). The indicated means serve to express the sequence of compositional-structural scenes within the framework of the finished text and at the same time are signals of the categories of retrospection and prospectively. The degree of richness of these standardized means varies from text to text, depending on extralinguistic factors.

Key words: linguistic pronunciation, artistic text, language means, category of retrospection, category of prospectus, temporary visual form.

Алдыда айтылганды түшүнбөйүн информацияны топтоо – ишке ашпаган процесс, таануучулук мүнөздү калыптандыруунун натыйжасы болуп, информацияны эсте сактоо эсептелинет [1].

Негизделген, ойлонуучулук акты тилдин кийлигишүүсүз жаралбайт, ал үчүн түздөн-түз байланышкан эске салуучу жана семантикалык жөлөктү – көркөм тексттеги коммуникативдик-мазмундук элементтерди актуалдаштырууну түзүү зарыл, тексттин мейкиндүү жайгашуусунда башкалардан өзгөчөлөнгөн “тыным” үчүн тилде керектүү каражаттар жаралып, ага ылайыктуусу натыйжалуу колдонулушу керек.

Тил үчүн кандайдыр бир маани канчалык олуттуу болсо, ал ошончолук ар түрдүү жана көп жактуу ыктар менен белгиленет [7]. Бул классикалык аныктама – тексттеги ретроспекциянын жана ретроспекциялык кайталоонун максатка ылайыктуулугун түшүнүүгө илимий жактан негиз берет. Аныкталган бөлүмдө биз ретроспекцияга функционалдык семантика-стилистикалык категориянын аспектиинде анализ жүргүзөбүз.

Ретроспективдик бөлүктөгү сигналдар лексикалык жана грамматикалык каражаттар менен бирдикте иш алып барышат, б.а. “аралашкан” түрдө болушат. Ар кыл лексика-грамматикалык класстагы ретроспекциянын сигналынын сапатындагы сөз өзүнүн түзүлүшүндө – айтылган же мурда айтылгандын маанилик кайра келүүсүн жана ретроспекциянын маанисин билдирүүчү синонимдердин толук чөйрөсүн камтыйт.

Булар: этиш, атоочтук, ретроспекциялык семантиканын катышы, тактооч ж.б., мында башкы ролду

(ретроспекцияны тилдик жактан түзүүдө) ретроспективдүү көрүнүүнү уюштурган жалпыланган же мааниси боюнча байланышкан – “эс акыл”, “эске салуу”, “кайтып келүү” (эскерүү, эстөө, кайталоо, эстетүү, кайра келүү) сыяктуу этиш сөздөр ойнойт.

Ретроспекциялык айтымдын каражатына: алды жагына жайгашкан ретроспективдүү семантикалык (бөлүм) жана мурда болуп өткөн (абзац, баяндап жазуу) кирет. Жогоруда көрсөтүлгөн каражаттарды көптөгөн окумуштуулар алдыда болгон окуяны көрсөткөн, контексттеги шилтемени формалдуу байланыштырган, функцияны аткарган грамматикалык стандарт катары карашат (Т.М. Дридзе, В.Г. Костомаров, М.П. Котюрова, М.П. Сенкевич, Н.П. Харченко ж.б.).

Текстте ретроспекциялык айтылыштарды көп уюштурган жана ретроспективдүү семантика менен байланышкан тилдик каражаттарга атоочтуктар жана субстативацияланган (заттык мааниге өтүп кеткен) атоочтуктар: жогоруда айтылган, көрсөтүлгөн, эскерилген, эске түшкөн, сунуш кылынган, аты аталган, сүрөттөлгөн, белгиленген, аныкталган, жазылган, баяндалган ж.б. кирет. Бул каражаттар “мурда” деген бөлүкчө жана “жогоруда” деген тактооч сөздөр менен айкалышып түзүлөт да, алдыңкы орунда колдонулат. Мисалы, мурда эле белгиленген, ... айтылган, жогоруда мүнөздөлгөн, ... эске түшүрүлгөн ж.б.

Тексте көп колдонулган даяр атоочтук түрмөктөргө: а) атоочтуктун кептин семантикасы, ой-максаты жана таануусу менен бирге түзүлүп, “жогоруда” деген тактооч сөз менен кошулуусу жана алдыңкы орунда көрсөтүлүшү – айтылган түшүнүккө аныктоочтук касиетти билдириши кирет.

Мисалы, ... жогоруда көрсөтүлгөн окуя, ... баяндалган көрүнүш, ... айтылган баяндоо, ... аталган сапаттар, ... белгиленген абалы, ... эскерилген себеби, ... каралган сүрөттөөдө, ... жазылган көз карашы, ... саналган каарман ж.б.

б) “мурда” деген тактооч сөзгө кептин семантикасы, ой-максаты жана түшүндүрмө берүү менен байланышкан атоочтуктун алдыңкы орунда турган абалын көрсөткөн атоочтук түрмөктөргө: мурда аталган сапат, мурда эске салынган окуя, мурда сүрөттөлгөн мүнөз, мурда баяндалган көрүнүш ж.б. кирет.

Жогоруда көрсөтүлгөн этиш сөздөр жана этиштик формалар мурда айтылган функционалдык-мазмундук информацияны окурманга кайрадан сунуштайт жана ушул функцияда ретроспекция категориясынын айтымдарын уюштуруучу тилдик каражаттык системанын ичиндеги колдонулуучу борбор болуп саналат.

Ретроспекциялык айтымды түзүүчү каражат катары – тактооч сөз түркүмү да кызмат көрсөтөт, ал текстте мурда эле алдыда болуп өткөн шилтеменин – “жогорудагы” вектордук багытын көрсөтөт жана кайталанма кыймылдын маанисин убактылуу белгини –

“мурда”, “эрте”, “кайра”, “дагы” сыяктуу тактооч сөздөрдү колдонот. Бирок булар башка этиштерден айырмаланышпайт, жөн гана ретроспекцияны түзүүчү тилдик каражат болушат да, анын колдонуш жыштыгын көрсөтүшөт, ошондой эле бул категориянын маңызы болуп саналышат.

Белгиленип берилген тактооч сөздөр жалгыздап колдонулбайт, алар ретроспекциянын башка сигналдары (этиш, атоочтук, заттык мааниге өтүп кеткен атоочтуктар) ж.б. менен бирге айкалышта колдонулат.

Мисалы, эрте айтылган учур, мурда көрсөтүлгөн көрүнүш, кайра да эскерилген окуя, мурда учураган абал, дагы да эскертилген кеп ж.б.

Ретроспекциялык баяндоонун дагы бир уюштуруучусу болуп басым берүүчү бөлүкчөлөр саналат: дагы, азыр эле, кайтадан эле ж.б. Бул бөлүкчөлөр, эрежеге ылайык башка тилдик каражаттар менен чогуу бир комбинацияда колдонулат.

Мисалы, а) эле (айтылган, белгиленген, көрсөтүлгөн, такталган ж.б.); жогоруда мен дагы айткам ... ; чыгармада баяндалган эле ... ; кеп ал жөнүндө көп айтылган эле ... ; азыр эле айтылгандан көрүнөт ... ; азыр эле белгиленген ... ; дагы эскерилген окуя ... ж.б.

б) Ретроспекцияга актуалдаштырылган, басым коюлган каражаттар белгилүү бир контекстте *этиш, ой, кеп, көңүл буруу, таанып билүү* менен байланышта берилгенде жана натыйжалуу кыймылдын мааниси ачылып көрсөтүлгөндө гана алар тилдик каражат боло алышат да, өтүп кеткен көрүнүштү көрсөтүү жөндөмүнө ээ болушат.

Ошону менен катар алар окурмандын көңүлүн бир нерсеге айрыкча көңүл бурууга үндөйт жана анын аң сезиминде коммуникативдүү маанилүү көрүнүштү кармап турат, муну ишке ашыруу менен көркөм тексттеги диалогдуулукту жаратат. Мисалы, *дагы эскертсек ... ; дагы бир жолу белгилесек ... ; ага кайта дагы кайрылабыз ... ; кайтадан кайталоонун зарылдыгы жаралат ... ; кайтадан эскертсек ... ж.б.*

Ретроспективдүү-проспективдүү байланышты мисалда белгиленген бөлүкчөлөр (*дагы бир жолу, дагы, кайтадан, кайта дагы*) түзөт да, ал мурда аяктаган, же болуп жаткан кайталанма кыймылды белгилейт.

Жогоруда анализдөөдөн, ретроспективдик багыты бөлүп көрсөткөн лексика-грамматикалык каражаттардын жеткиликтүү ар түрдүүлүгүн көрөбүз. Көркөм текстте ретроспекциянын айтылыштарын түзүүдө, ар түрдүү лексика-грамматикалык типтерден турган тилдик бирдиктер гана колдонулбастан, ошону менен бирге морфологиялык каражаттар да колдонулат. Алардын ичинен көп колдонулганы жана көрүнүктүү каражаты – *этиштин өткөн чактагы формасы, ал аркылуу ойго, түзүлгөн ретроспекциялык айтымга: кабыл алуу, көңүл буруу, эс-акыл талап* кылынат.

Белгиленген этиштер тилдик системадагы ретроспекциянын жеке каражаты болуп саналбайт, анын өткөн чактагы формасын колдонуу менен мурда айтылган окуяны контекстте шилтеме берүү менен берет да, өзүнө ретроспекциянын контекстуалдык маанисин камтыйт.

Этиштин башка грамматикалык формаларынан айырмаланып, анын өткөн чактагы формасы сөз айкашын түзүүдө негизги ролду ойнойт, ал “байланыштын конструкциясы” аталат [6].

Мисалы, *айтканбыз, белгилегенбиз, байкаганбыз, көрсөткөнбүз, караганбыз, атаганбыз* ж.б. Контексте кезигүүчү, этиштин өткөн чакта көптүк санда турган формасына мисалдар: *Биз мурда эле айтканбыз ... ; алдыда биз көрсөткөнбүз ... ; алдын ала айтканбыз ...* ж.б.

Этиштин өткөн чактагы формасынан сырткары ретроспекциялык айтымды этиштин келер чак формасы ретроспективдүү планда (кайталанма, вектордук кыймылдын маанисинде) колдонулат, учур чактын синонимикалык мааниси кээде императивдүү мааниге да ээ болот. Азыркы учурда көрсөтүлүп берилген мисалдар түздөн-түз окурманга берилген, ал текстти туура кабыл алуунун “багыттоочулук” ролун аткарат.

Төмөндө ретроспекцияны түзүүгө катышкан синтаксистик тилдик каражаттарга анализ жүргүзөбүз.

Кандай гана функционалдык стиль болбосун, ал өзүнө таандык коммуникациялык максатка негизделген тилдик өзгөчөлүктөн турат жана тигил же бул абалды билдирүү үчүн тилдик каражатка белгилүү деңгээлде баш иет [8].

Биздин изилдөөбүз көрсөткөндөй, көркөм текстте кенен планда туруктуу, кайталануучу синтаксистик элементтер кездешет. Синтаксистик элементтер көркөм тексттин чегинде баяндалган көрүнүштөрдүн маани жактан байланышынын зарылдыгын көрсөтүүгө негизделет. Алар ретроспекция категориясынын үстүрттө б.а. композиционалдык-түзүлүштүк деңгээлде болуусун ишке ашырат. Алардын арасында көп колдонулганы – кириңди сөздөн турган сөз айкаштар жана арасына кийрилген конструкциялар [3].

Синтаксистик элементтердин функциясы байланыштыруучулук менен бирге түшүндүрүүчүлүк милдетти да аткарат. Ал окурманга убактылуу-көрүнүштүк жана мейкиндик мамиледе катарлаш болгон мазмундун белгилүү басым жасалган көрүнүштөрүнөн баяндоонун жүрүшүн жана анда берилген ойдун кыймылынын (анын “айланышын” жана “токтошун”), бир ойдон жана темадан башкага өтүп кетүү учурун түшүнүүгө жардамдашат.

Бул каражаттарга кошумча кылып киргизилген сөздөн турган конструкциялык тип кирет – *кантип + этиши (өткөн чакта турган); кантип+эскерилип айтылган этиши (ө.ч).*

Жогоруда белгиленген кошумча сөздөн турган

сөз айкаштарга күчөткүч бөлүкчө (эле), тактооч сөздөр (жогоруда, мурда) кошулуп айтылат. Мисалы, *биз мурда эле көргөндөй; ... эскергендей; ... айткандай; ... белгилегендей ...; жогоруда айтылгандай ...; мурда көргөзүлгөндөй ...; ... эскертилгендей* ж.б.

Бул синтаксистик каражаттар тексттик түзүлүштө алдыда болуп өткөндү айтайын деген автордун оюн түшүндүрүп берүү үчүн колдонулат: *кантип + эле + жогоруда + кепти, ойду билдирген этиши; кантип + эле + жогоруда + атоочтук + жогоруда; кантип + эле + этиши (ө.ч); кантип + эле + атоочтук + мурда ...* ж.б.

Бул фразелогиялык сөз айкаштан түзүлгөн конструкциялардын өзгөчөлүгү – көркөм текстте айтылганга, жогоруда эскертилгенге кайрадан адресаттын көңүлүн бурдуруп, автор берейин деген оюн таанытат. Мисалы, *жогоруда эле айтылган ...; эскерилип эле баяндалган ...; мурда эле жогоруда айтылган ...; эрте эле баяндалган мурда ...* ж.б.

Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын айтылаштарына – лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик каражаттардан сырткары тексттин мазмунуна кошумча киргизилген сөз айкаштар жана алдыда болуп өткөн окуяны кайрадан окурмандын эсине салуу үчүн кошумча киргизилген ретроспективдүү семантиканын этиштеринен турган императивдүү сүйлөмдөр да чоң мааниге ээ.

Ретроспекция категориясын билдирүүдө колдонулган тексттин өзүнө тиешелүү болгон каражат – татаал сүйлөмдүн башкы бөлүгү катары эсептелген – сөз айкаштар эсептелинет.

Бул конструкциялар – кептин артка бурулушун көрсөткөн, даяр, бекем, көп колдонулган тексттик каражаттар өз алдынча турган сүйлөмдөрдү бириктирүү жана толук текстти кеңири ачып берүү үчүн колдонулат.

Конструкциялар өз ичине буларды камтыйт:

а) атоочтук (кептин семантикасы, ою жана кабыл алуусу менен бирдикте): *жогоруда баяндалган окуядан улам ...; айтылгандын негизинде ...; мурда белгиленгенден чыгып ...; сүрөттөөнүн негизинде ...* ж.б.

б) кошумча киргизилген конструкция (кантип көрүнөт) заттык мааниге өтүп кеткен атоочтук: *азыр гана айтылгандан көрүнгөндөй ...; мурда баяндалган окуяда көрсөткөндөй ...; жогоруда айтылганга утурлай ...* ж.б.

в) багыныңкы татаал сүйлөмдүн составында жаксыз сүйлөм болуп түзүлүшөт (*туруктуу сөз айкашы+атоочтук; келип чыгат+эмне ...*), бул конструкция кайталанып айтылган ойго жыйынтык чыгаруучу сигнал болуп эсептелинет: *Алдыда айтылганга тийиштүү ...; жогоруда айтылгандардан ... келип чыгат ...; бардык баяндалганга тийиштүү ...* ж.б.

Белгиленген каражаттар бүткөн тексттин чегиндеги композиционалдык-структуралык көрүнүштөрдүн ырааттуулугун билдирүү үчүн колдонулат, ошону

менен бирге ретроспекция жана проспекция категорияларынын сигналдары болуп саналышат. Стандартташылган бул каражаттардын мазмунга бай болгон деңгээли тексттен текстке өзгөртүү кийрет, экстралингвистикалык факторго негизделет. Алар салттуу түрдө кептик кырдаалдын кайталануусун түзүп, коммуникациялык процессти ылдамдадат [5].

Демек, ретроспекциянын негизги параметралдык касиети далилдегендей, ал – тексттик, тактап айтканда, көркөм стилдин мисалында – функционалдык семантика-стилистикалык категория.

Адабияттар:

1. Бийгелдиева Н.А. Метатекст – тексттин өзүнүн айланасында ачылган натыйжалардын конвергенциясы / Н.А. Бийгелдиева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана – Б., 2021. - №3. – С.267-270.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. - М.: Наука, 1981.
3. Глушакова С.О. Эволюция функционирования вводных и вставных конструкций в русских научных текстах XVIII-XX вв.: Автореф. дисс. ... к.филол.н. - Свердловск, 1988.
4. Кожина М.Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики / Перм. ун-т. - Пермь, 1968.
5. Котюрова М.П. Некоторые функционально-семантические категории научного текста // Разновидности текста в функционально-стилевом аспекте. - Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1994. - С. 35-41.
6. Панфилов В.З. Экстралингвистические и внутрилингвистические факторы в функционировании и развитии языка // Вопросы языкознания. - 1963. - № 4.
7. Петрожицкая О.Н. Характер взаимодействия категорий текста в художественном произведении (на материале англо-американского рассказа): Автореф. дисс. ... к. филол. н. - М., 1991.
8. Разинкина Н.М, Функциональная стилистика. - М.: Высшая школа, 1989.
9. Бийгелдиева Н.А. Метатекст – конвергенция результатов открывшихся вокруг самого текста. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021. №. 3. С. 267-270.